

The Effectiveness of Ratan Singh, Attributed to Zakhmi by Hafiz Shirazi

Mohammad Usef Dahani¹ | Abdolali Oveisi Kahkha² | Abbas Nikbakht³

1. Ph.D. Student of Persian language and literature, University of Sistan and Baluchestan.

2. Corresponding Author: Associate Professor of Persian Language and Literature, University of Sistan and Baluchestan.

Email: oveisi@lihu.usb.ac.ir

3. Associate Professor of Persian Language and Literature, University of Sistan and Baluchestan.

Article history Received: 29 July 2024 Received in revised form: 01 December 2024 Accepted: 07 December 2024 Published online: 21 March 2026

Abstract

Hafez Shirazi is one of the geniuses and famous of Persian poetry and literature, and his magical and eternal words have inspired many poets after him. Among the poets of sweet Persian speech of the 13th century of Hijri in India, who is strongly influenced by Hafez, is "Ratan Singh", nicknamed "Zhaldi". The themes of Ghazal Ghazal are romantic and lyrical. Ghazal is a follower of the Iraqi style and in his Ghazal, he welcomed Hafez's poetry.

The present study is the result of a theoretical study, in this library method, which was carried out in an analytical and descriptive way, we have tried to explain the influence of Hafez on Hafez and show some of the mental and linguistic commonalities of Hafez and Hafez.

The findings of the research show that 1) the structure and coherence of the form and content of Ghazal is influenced by the Iraqi style and especially by Hafez. 2) The wounding effect of Hafez's sonnet is obvious and obvious from different scenes, form and content.

By examining and analyzing Ghazal's poetry, it was found that Ghazal welcomed many of Hafez's sonnets and guaranteed the verses of Hafez's poetry, and also influenced the language combinations, themes, and music, as well as the extensive use of Hafez's sonnets.

Keywords: Hafez, Zakhmi, Ghazal, the effect, Farsi, Iran and India.

1. Introduction

The two nations living in the lands of Iran and India have had a long-standing cultural and neighborly relationship, and their language and race have a common root and origin in some ways. (Ghaleb Dehlavi, 1376: 11) The Persian language spread in India with the conquest of the world by Sultan Mahmud of Ghaznavi; because Mahmud's companions in India were Persian speakers. In the 12th century AD, the Persian language thus reached Western India. (Yektaei, 1353: 83) "The sweet Persian language reached the subcontinent at the same time as the entry of the Ghaznavids and was chosen as the court and official language at that time, and this position continued until the following periods; "Ghorians", "Delhi Sultans" (Khalji, Tughlaq, Sadat and Lodi), "Ghorkani Sultans" (such as Babur, Humayun, Akbar, Jahangir, Shah Jahan, Aurangzeb Alamgir and Bahadur Shah Zafar)". (Moezini, 2002: 136) The present study examines and recognizes the influence of Persian culture and literature on the literature of the subcontinent, and in particular the unique position of the great Persian poet

Hafez Shirazi on the poet of the land of India. Without a doubt, Hazrat Hafez Simorgh is the pinnacle of Persian ghazal poetry.... The hadith of his bewitching charm has gone beyond Egypt and China and reached the outskirts of Rome. (Mashadi et al., 2009: 106) In order to better and more accurately understand and recognize the poetry of the poet of the thirteenth century AH, the answers to the following questions are helpful. 1. Is the poetry of the poet of the thirteenth century AH in the Indian style and has difficult themes and interpretations? 2. To what extent is the style of the poet of the poet of the return style similar to that of the poet of Hafez Shirazi in particular? 3. The influence of the poet's ghazal on Hafez's ghazal and the mental and linguistic similarities between the two poets are in which subject and in what contexts

1.1. Research Methodology

The present research is the result of a theoretical study. In this library method, which was conducted in an analytical and descriptive manner on the style of Zari, we have tried to examine and understand the influence of Persian culture and literature on the literature of the subcontinent, especially the unique position of the great Persian poet Hafez Shirazi on Zari, the poet of India, and also to explain Zari's influence on Hafez's ghazal, and also to show some of the mental and linguistic similarities between Zari and Hafez. This article, for the first time, deals with the recognition of the position and influence of Hafez's ghazal on Zari's ghazal; also, all references to the verses are to the Divan of Hafez, edited by Mohammad Qazvini and Qasim Ghani, published in 1988 by Zovar Publications, and the Divan of Ratan Singh, pen name Zari, edited by Babar Nasim Asi, published in 1998 by Asateed University Publications (Tehran), and only to the page number.

2. Discussion

Syed Ali Reza Naqvi writes about Zakhmi in his Persian Tazkira Writing in India and Pakistan: "The name of the author of this Tazkira (Anis al-Ashiqin) is Kunwar Rattan Singh, pseudonym of Zakhmi.... Zakhmi learned the art of poetry through the patronage of Mirza Hassan, pseudonym of Qatil,... and composed poetry in the style of earlier poets. He has composed a Diwan in Persian." (Naqvi, 1343: 521-523) The author of Hadiqa al-Shu'ara writes about Rattan Singh's (Zakhmi) linguistics and mastery: "... He was knowledgeable in most sciences and in Persian, Arabic, Turkish and English..." (Beigi Shirazi, 1364: 704) Zakhmi has left behind numerous works that show his extensive skill and knowledge in various sciences; among the most important works of Zakhmi are: Diwan Zakhmi: Zakhmi's most important work is his Persian Diwan, which mostly consists of ghazals. The number of ghazals in the Divan of Zahmi is over 1038 ghazals and the number of verses in each ghazal is mostly seven verses and the total number of verses in his ghazals is more than seven thousand verses. 2) Anis al-Asheqeen: This book is a memoir of poets and includes the states and poems of early and late poets, the number of whom is more than two thousand poets. (Naqvi, 1343: 525) 3) Zahmi welcomed Hafez's ghazals and guaranteed the verses of Hafez's poetry and was also influenced by Hafez's ghazals in linguistic compositions, themes and music as well as the extensive use of radif. Zahmi's ghazals returned to the style and especially imitated Hafez's ghazals; but he is an imitative poet, not an innovator. In Zahmi's ghazals, colloquial words are seen in poetry. He used more innovative verbal techniques such as observing similes, contrast, exaggeration and puns, and in the techniques of expression, he used more of Hafez's poetry's similes and metaphors. Zahmi used clear, explicit words without prejudice and the language of his poetry appears natural and ordinary; Although he was familiar with many different sciences and languages and wrote in them, he did not use the terms of sciences and words of those languages in his ghazal. His ghazal is completely romantic and lyrical. Arabic phrases and words are rarely used in Zari's poetry. In terms of the vertical axis, the themes of most ghazals are uninterrupted and have a spiritual connection; unlike Hafez's ghazal, where the overall coherence of the ghazal themes in the vertical axis is less observed. Another characteristic of Zari's poetry is criticism and satire of the hypocrisy of the work of the advisor, the ascetic, and the orator, which is used in his poetry. Also, the use of the words kharabat, mi, rand, and badeh safi shows that he had an opinion on Hafez's ghazals.

3. Conclusion

The pure ghazal of Hafez has had a great influence on many Indian poets, especially Zari. Zari has benefited greatly from Hafez's ghazal in terms of linguistic structure (phrases, combinations, special

and prominent words), thought and themes, literary beauties and music. There is also a great deal of continuity and similarity in the themes of their ghazals, especially in the subject of love, and in this regard, Zari has welcomed some of Hafez's verses and has also guaranteed Hafez's poetry. The most important influence of Hafez's ghazal on Zari is in the field of music. Zari has collaborated with Hafez's ghazal by composing beautiful ghazals with the same meter, radif and rhyme, as well as ghazals with the same meter and radif with different rhymes; in addition, the similarity of the radif (external music) of Zari's ghazal and the simple present radifs of Hafez's ghazal also proves that Zari's ghazal is also strongly influenced by Hafez's ghazal in terms of music.

4. References

- Anvare, H (2000) It's just a story, First edition , Tehran : Abed
- Baygi Sherazi , S.A (1985) Poets' Garden , Corrected by Dr. Abdolhossein Navaei , Volume One , First edition , Tehran : Zarren
- Dashti , A (2001) Saadi's realm , Fourth edition , Tehran: Amer Kaber
- Ghalib Dehlavi.A. (1997) The Diwan of Ghalib, By Mohsen Kiani, First edition , Tehran : Rozane
- Hafez , SH. M (1988) Hafez's Divan, By Mohammad Qazvini and Dr. Qasem Ghani, Fifth edition, Tehran, Zovvar
- Hasan khan , S. A (1878) Gulshan Morning Note, Behopal, Shah Jahani Printing House
- Javed, A; Chehraghani ,R ; Shahid M. A (2023) A study of the ways in which Iqbal Lahori was influenced by Hafez Shirazi's poetry , Journal of Subcontinental Studies , Number 15 , Pages 72-95
- Zakhme. R (2019) The Divan of Zakhme, Edited by Babar Nasim Asi, Tehran: University professors
- Khanlari. P (1958) The weight of poetry, Tehran: University of Tehran
- Khatibi .H (2007) The Art of Prose in Persian Literature, Tehran: Zovvar
- Lodi . SH. A (1998) Merat Al kheyal, Edited by Hamid Hassani and Behrouz Safarzadeh, Tehran : Rozane
- Mashhadi .M.A; Vathiq Abbasi .A; Mashhadi .M.R (2010) Hafiz and Ghalib , Journal of Subcontinental Studies, Number 5, Pages 101-124
- Mokhtari . M (2014) Seventy years of love in Persian poetry, Second edition, Tehran: Butemar
- Monzavi. A (1997) List of Persian books, Volume One, First edition, Tehran: Cultural Heritage Association
- Muezzine .A.M (2002) Factors behind the influence and spread of the Persian language in the subcontinent, Persian Sugar Magazine , Number 17, Pages 136-142
- Naqvi. S.R (1964) Persian ID card writing in India and Pakistan, Tehran: Elmee
- Safa.Z (2007) History of Iranian Literature, Volume Two, Eighteenth edition, Tehran: Ferdows
- Samiei. A (1991) Hafez's words and message, Under the supervision of Nasrollah Pour Javadi, Second edition , Tehran : Academic publishing
- Shafiei Kadkani . M.R (1989) Music poetry, Second edition, Tehran: Aghah
- Talebian.Y; Islamiyat. M (2005) The multifaceted value of the line in Hafez's poetry, Journal of Literary Research, Second year, Number 8, Pages 7-28
- Yektai. M (1974) The influence of Iranian and Islamic culture in the lands of India and Pakistan , Tehran: Iqbal.

Cite this article: Dehani, M.U; Oveisi Kahkha, A; Nikbakht, A. (2026). The Effectiveness of Ratan Singh, Attributed to Zakhmi by Hafiz Shirazi. *Journal of Subcontinent Researches*, 18(50), 127-142.

DOI: [10.22111/JSR.2024.49443.2449](https://doi.org/10.22111/JSR.2024.49443.2449)

تأثیرپذیری «رتن سینگ» متخلص به «زخمی» از «حافظ شیرازی»

محمدیوسف دهانی^۱ | عبدالعلی اویسی کهخا^۲ | عباس نیکبخت^۳

۱. دانشجوی دکترای زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.
۲. نویسنده مسئول: دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، رایانامه: oveisi@lihu.usb.ac.ir
۳. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.

چکیده

حافظ شیرازی، از نوابغ و مشاهیر شعر و ادب فارسی است و سخن سحرآمیز و جاودانه او الهامبخش بسیاری از شاعران پس از وی شده است. «رتن سینگ» متخلص به «زخمی»، از شاعران شیرین سخن فارسی قرن سیزدهم هجری در سرزمین هند است که بسیار متأثر از حافظ است. مضامین غزل «زخمی»، عاشقانه-عارفانه و پیرو سبک عراقی است و وی در غزل‌هایش، از شعر حافظ شیرازی استقبال نموده است. پژوهش حاضر، حاصل مطالعه نظری است. در این پژوهش که به شیوه توصیفی-تحلیلی درباره تأثیرپذیری «زخمی» از حافظ انجام شده، تلاش شده است که تأثیرپذیری «زخمی» از «حافظ» را تبیین نموده و اشتراکات ذهنی و زبانی «زخمی» و حافظ را نشان دهیم. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد شعر «زخمی» فاقد خیال‌انگیزی‌های باریک و مضامین دیرپای سبک هندی است و از طرف دیگر، ساختار و انسجام صوری و محتوایی غزل او متأثر از حافظ شیرازی است. «زخمی» به استقبال غزل حافظ پرداخته و مصاریع شعر حافظ را تضمین نموده و در ترکیبات زبانی، مضامین و موسیقی و ردیف، از غزل حافظ تأثیر پذیرفته است.

کلیدواژه‌ها: شعر فارسی، شبه‌قاره، غزل، حافظ، زخمی.

۱- مقدمه

روابط میان ملت‌ها و تأثیر و تأثر آن‌ها از هم‌دیگر امری طبیعی است. مطابق با اسناد کهن تاریخی، دو ملت بزرگ ایران و هند به دلیل خویشاوندی و همسایگی، با هم‌دیگر روابط فرهنگی و ادبی داشته‌اند. «دو ملت ساکن در سرزمین ایران و هند از دیرباز با یک‌دیگر رابطه فرهنگی و حسن همجواری داشته و زبان و نژاد آنان از جهاتی ریشه مشترک و منشأ واحدی دارد (غالب دهلوی، ۱۳۷۶: ۱۱). زبان فارسی با جهان‌گشایی سلطان محمود غزنوی، به هند راه یافت؛ زیرا همراهان محمود به هند، فارسی-زبان بودند (یکتایی، ۱۳۵۳: ۸۳). «زبان شیرین فارسی، مقارن با ورود غزنویان به شبه‌قاره راه یافت و در آن زمان به‌عنوان زبان درباری و رسمی برگزیده شد و این موقعیت همچنان تا دوره‌های بعد؛ «غوریان»، «سلاطین دهلی» (خلجی، تغلق، سادات و

مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۸، شماره ۵۰، ۱۴۰۵، صص ۱۲۷-۱۲۸.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۰۸ تاریخ ویرایش: ۱۴۰۳/۰۹/۱۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۱۷ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۰۱

استاد: دهانی، محمدیوسف؛ اویسی کهخا، عبدالعلی؛ نیکبخت، عباس. (۱۴۰۵). تأثیرپذیری «رتن سینگ» متخلص به «زخمی» از «حافظ شیرازی»، *مطالعات شبه‌قاره*، ۱۸(۵۰)، ۱۲۷-۱۲۸.

DOI: [10.22111/JSR.2024.49443.2449](https://doi.org/10.22111/JSR.2024.49443.2449)

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© دهانی، محمدیوسف؛ اویسی کهخا، عبدالعلی؛ نیکبخت، عباس.

لودی)، «سلاطین گورکانی» (از قبیل بابر، همایون، اکبر، جهانگیر، شاه‌جهان، اورنگ‌زیب عالمگیر و بهادرشاه ظفر) ادامه‌داشت» (مؤذنی، ۱۳۸۱: ۱۳۶).

پژوهش حاضر، به بررسی و تأثیر فرهنگ و ادب فارسی بر ادبیات شبه‌قاره و به‌ویژه جایگاه بی‌مانند شاعر بزرگ فارسی، حافظ شیرازی، بر «زخمی» شاعر سرزمین هند می‌پردازد «بدون تردید حافظ سیمرغ قلّه قاف غزل فارسی است... حدیث سحرریش، از حدّ مصر و چین فراتررفته و به اطراف روم و ری رسیده‌است» (مشهدی و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۰۶). «زخمی» شاعر خوش‌ذوق و شیرین‌سخن زبان فارسی در هند است؛ غزل او به سبک عراقی و متأثر از حافظ است. در این مقاله، به-جهت سهولت کار، تمام ارجاعات ابیات، به دیوان حافظ تصحیح محمد قزوینی و قاسم غنی چاپ ۱۳۶۷ و دیوان «رتن سینگ» متخلص به «زخمی» تصحیح بابر نسیم آسی چاپ ۱۳۹۸ و صرفاً به شماره صفحه است و منظور از حرف (ح) و (زخ) در آغاز یا پایان ابیات به ترتیب «حافظ» و «زخمی» است.

پیشینه تحقیق

شعر آسمانی حافظ، بر بسیاری از شاعران پس از وی تأثیر نهاده و در این زمینه مقالات پرشماری نوشته شده‌است از جمله؛ تأثیرپذیری زیب‌النساء (مخفی) از حافظ (۱۳۸۶) نشریه ادب غنایی شماره ۹ نوشته محمدمیر مشهدی که در آن به بررسی وزن، قافیه و ردیف و مضامین و پاره‌ای ترکیبات مشترک حافظ و زیب‌النساء پرداخته شده‌است. همچنین مقاله تأثیرپذیری سبکی عاشق اصفهانی از حافظ (۱۳۹۰) نوشته محمدمیر مشهدی در نشریه سبک‌شناسی بهار ادب شماره ۱۲ که در آن نویسنده از مناظر مختلف موسیقایی، محور زبان و واژگان و نیز مضامین، به تأثیرپذیری عاشق اصفهانی از حافظ پرداخته‌است. از دیگر مقالات، تأثیرپذیری فروغی بسطامی از حافظ شیرازی در غزل عارفانه (۱۳۹۴) نوشته معصومه کیهی و هادی خدیور در نشریه عرفانیات در ادب فارسی شماره ۲۵ را می‌توان ذکر نمود که در آن به پیروی و تقلید فروغی بسطامی از غزلیات عرفانی حافظ و ذکر پاره‌ای از اشتراکات سبکی و تشابهات وزن، قافیه، ردیف و تصاویر شعری دو شاعر پرداخته شده‌است. در این مقاله نیز به بررسی، تأثیرپذیری و استقبال «رتن سینگ» متخلص به «زخمی» از غزل حافظ می‌پردازیم. قابل ذکر است مقاله حاضر، برای اولین بار به شناخت جایگاه و تأثیرگذاری غزل «حافظ» بر غزل «زخمی» می‌پردازد.

شرح حال «رتن سینگ» متخلص به «زخمی» و آثار وی

«مهاراجه رتن سینگ بهادر، متخلص به «زخمی» که از طرف شاهان اوده (نام سرزمینی در هند) به خطاب فخرالدوله، دبیر الملک مهاراجه رتن سینگ بهادر هوشیار جنگ سرفراز بود، اصلش از بریلی رام‌پور است. پدرش رای بالک رام، در سرکار وزیرالممالک نواب آصف‌الدوله بهادر، والی ملک اوده، عهده میر آتش را انصرام می‌نمود وی به اکثر علوم عربی، فارسی، ترکی و سنسکرت آشنایی داشت» (حسن‌خان، ۱۲۹۵ق: ۱۸۹). سید علی‌رضا نقوی، مؤلف تذکره‌نویسی فارسی در هند و پاکستان، درباره شرح حال مؤلف تذکره «انیس‌العاشقین» که متعلق به «رتن سینگ» است می‌نویسد: «اسم مؤلف این تذکره (انیس‌العاشقین) «کنور رتن سینگ» متخلص به «زخمی» است. زخمی به عنایت میرزا حسن متخلص به قتیل، فن شعرگفتن را آموخت و به سبک شعرای متقدم، شعر می‌سرود. وی به فارسی دیوانی ترتیب داده‌است» (نقوی، ۱۳۴۳: ۵۲۱-۵۲۳). صاحب حدیقه‌الشعرا نیز درباره زبان‌دانی و تسلط رتن سینگ (زخمی) به زبان‌های مختلف می‌نویسد: «او به اغلب علوم و به زبان فارسی، عربی، ترکی و انگلیسی دانا بوده است» (بیگی شیرازی، ۱۳۶۴: ۷۰۴).

از «زخمی»، آثار متعددی به یادگار مانده‌است که نشان از مهارت و دانش گسترده او در علوم مختلف دارد. از جمله مهم‌ترین آثار «زخمی»؛ ۱. دیوان فارسی اوست که بیشتر مشتمل بر غزلیات است. تعداد غزلیات دیوان «زخمی» بالغ بر ۱۰۳۸ غزل و تعداد ابیات هر غزل اغلب هفت‌بیت و مجموع ابیات غزلیات وی بیشتر از هفت‌هزار بیت است. ۲. انیس‌العاشقین: این کتاب

تذکره الشعرا است و مشتمل بر احوال و اشعار شعرای متقدم و متأخر تا زمان مؤلف است که شرح حال بیش از دوهزار شاعر را در بر دارد (نقوی، ۱۳۴۳: ۵۲۵). ۳. سلطان‌التواریخ: تاریخ جهان است و به‌ویژه تاریخ گسترده شاهان اوده است (منزوی، ۱۳۷۴: ۶۳۱). ۴. معیارالازمان: رساله‌ای است در موضوع تقویم (زخمی، ۱۳۹۸: ۷۱). ۵. شرح گل‌گشتی: این کتاب شرحی منظوم بر مثنوی «گل‌گشتی» میر عبدالنجات اصفهانی (۱۱۲۶ ق) است؛ موضوع این مثنوی فن کشتی‌گیری بوده است (همان: ۷۱).

سبک شعر «حافظ» و «زخمی»

شعر حافظ در اوج فصاحت و بلاغت ادبی است. «از اختصاصات کلام حافظ آن است او معنی‌های دقیق عرفانی و حکمی و تخیل‌های لطیف و تفکرات دقیق خود را در موجزترین کلام و رساترین الفاظ بیان کرده‌است. از دیگر ویژگی‌های شعر حافظ، توجه خاص او به ایراد آرایه‌های مختلف لفظی و معنوی در شعر است؛ به‌طوری‌که کمتر بیتی از شعرهای او را می‌توان خالی از نقش‌ونگار صنایع یافت» (صفا، ۱۳۸۶ ج ۲: ۱۸۸) و همچنین گفته‌اند که «حافظ از جمله شاعران مبدع و خلاق ادب فارسی است که واژگان و اصطلاحات بی‌سابقه‌ای را برای نخستین‌بار وارد شعر فارسی کرده یا اصطلاحات و واژگان از قبل به‌کاررفته را در معنایی جدید و با بار عاطفی-ارزشی بی‌سابقه‌ای استفاده کرده‌است» (جاوید و دیگران، ۱۴۰۲: ۸۳). بی‌دلیل نیست که درباره شعر حافظ گفته‌اند: «شعر حافظ برآمده از همه گرایش‌های عاشقانه و عارفانه-مجازی و معنوی-فرهنگ کهن ماست؛ هم شور عشق انسانی در آن متجلی است و هم در شیفتگی و اطمینان روحانی غرقه‌است. ویژگی ممتاز حافظ، ترکیب این دو عالم است؛ در برخی از اشعارش هم کنایه‌گشایی و ویژه‌ای از نمادگرایی صوفیه هست و هم تأثیر و تأثرهای واقعی از رابطه انسانی و حتی عشق‌ورزی جسمانی» (مختاری، ۱۳۹۳: ۳۵).

«رتن سینگ» متخلص به «زخمی» یکی از شاعران غزلسرای زبان فارسی قرن سیزدهم در سرزمین هندوستان معاصر با دوره بازگشت ادبی در ایران است. در غزل «زخمی» آثار و نشانه‌های سبک هندی کم دیده می‌شود، بلکه زبان شعری او بیشتر به غزل دوره بازگشت شبیه است. یکی از ویژگی‌های مکتب بازگشت، تقلید از شاعران گذشته در حوزه غزل و قصیده است. شاعران دوره بازگشت در قصیده از شاعران قرن پنجم و ششم و در غزل از شاعران قرن هفتم و هشتم تقلید کرده‌اند. رتن سینگ «زخمی» نیز از این شیوه تقلید از شاعران بزرگ برکنار نبوده‌است. برخلاف شاعران دوره بازگشت که زبان شعری آنان از لغزش‌های زبانی تا حدودی پیراسته است، زبان شعر «زخمی» لغزش‌هایی دارد. واژگان عامیانه در شعر او دیده می‌شود و در بسیاری جاها اشکالات صرفی، نحوی و زبانی دیده می‌شود که با معیارهای حاکم بر زبان فارسی هم‌خوانی ندارد. وی در شعر خود، بیشتر از صنایع بدیع مانند: مراعات نظیر، تضاد، اغراق و سجع و جناس بهره‌برده و در عناصر بیان، بیشتر از تشبیه و استعاره بهره گرفته‌است. هرچند که وی بر بسیاری از علوم و زبان‌های مختلف آشنایی دارد و تألیفاتی نیز در آن زبان‌ها دارد، اما از اصطلاحات علوم و واژه‌های آن زبان‌ها در غزل خویش استفاده ننموده‌است. غزل وی عاشقانه-عارفانه و به‌روش شعر حافظ است. در شعر «زخمی»، عبارات و واژگان عربی به‌ندرت استفاده شده‌است. مهم‌ترین ویژگی شعر «زخمی»، انتقاد از اوضاع اجتماع است که به تقلید از حافظ انجام داده‌است. انتقاد و طعنه به ریاکاری ناصح، زاهد و خطیب، بسامد بالایی در شعر «زخمی» دارد. همچنین کاربرد واژگان خرابات، می، رند، باده صافی و ... بیانگر توجه زیاد «زخمی» به شعر حافظ است.

تأثیرپذیری «زخمی» از «حافظ»

غزل «زخمی» متأثر از غزل حافظ است. «زخمی» در تعدادی از غزلیات خود به‌صراحت مصراع‌هایی از شعر حافظ را تضمین-نموده که نشانه آشکار تأثیرگذاری حافظ بر اندیشه اوست. وی در استفاده از عبارات، واژگان، ترکیبات زبانی و نیز کاربرد وزن، قافیه و ردیف از غزل حافظ بهره برده‌است. در محور اندیشه و مضامین، بیشتر از مضامین شعر حافظ متأثر است. در صورخیال از تشبیه و استعارات حافظ بهره گرفته‌است. غزلیات «زخمی» گرچه به شیوایی و استادی غزل حافظ نیست و گاه الفاظ سست در آن دیده می‌شود، اما در بسیاری از غزلیات او ابیاتی دیده می‌شود که بیانگر هنرمندی او در زبان و ادب فارسی

است. اینک تأثیرپذیری «زخمی» از شعر حافظ در ۵ محور مورد بررسی قرار می‌گیرد. ۱- شعرهایی که به استقبال از غزلیات حافظ سروده‌است. ۲- در محور زبان (عبارات، ترکیبات و ردیف‌های همسان یا نزدیک به هم که از شعر حافظ وام گرفته‌است). ۳- محور تخیل و صنایع ادبی. ۴- محور مضامین و اندیشه‌هایی که از شعر حافظ گرفته‌است. ۵- تضمین‌هایی که «زخمی» از شعر حافظ کرده‌است.

۱- استقبال «زخمی» از غزل «حافظ» (تأثیرپذیری در وزن و موسیقی)

«زخمی» به استقبال بعضی از غزلیات حافظ پرداخته که به سه نوع مهم آن‌ها اشاره می‌شود: ۱- غزلیاتی که در وزن، قافیه و ردیف همسان غزلیات حافظ هستند. ۲- غزلیاتی که از نظر وزن و ردیف با غزل حافظ یکسان است ولی قافیه آن‌ها با هم فرق دارد. ۳- غزلیاتی که ردیف فعلی آن‌ها با شعر حافظ یکسان است.

۱-۱ غزلیاتی که در وزن و قافیه و ردیف با غزل حافظ یکسان است:

- بحر مضارع مثنی‌اخر مکفوف محذوف (مفعول فاعلاتن مفاعیل فاعلن)

ح: دیدم به خواب خوش که به دستم پیاله بود زخ: با غیر، شب که آن مه مشکین کلالة بود ۳۵۲

ح: گر می فروش حاجت رندان روا کند ۱۲۶ زخ: گر از هزار وعده یکی را وفا کند ۳۲۷

- بحر رمل مثنی‌مخبون محذوف (فاعلاتن فاعلاتن فعلن) «زخمی» هفت غزل به استقبال از غزلیات حافظ در این وزن سروده‌است. برای پرهیز از اطالة کلام، در جدول ذیل در سمت راست مصراع شعر حافظ و در سمت چپ مصراع شعر زخمی آمده‌است.

ح: گوهر مخزن اسرار همان است که بود ۱۴۴ زخ: خط بر آورد و همان آفت جان است که

سال‌ها دل طلب جام جم از ما می‌کرد ۹۶	شب که بیمار غمش مرگ تمنا می‌کرد ۲۹۴
روشن از پرتو رویت نظری نیست که نیست ۵۱	بی تو خونابه‌فشان چشم تری نیست که نیست ۲۳۰
دوش می‌آمد و رخساره برافروخته بود ۱۴۳	شب که او ز آتش می چهره برافروخته بود ۳۴۴
ای نسیم سحر آرامگه یار کجاست ۱۵	تاب این سوزِ نِهان در من بیمار کجاست ۱۷۳
لعل سیراب به خون تشنه لب یار من است ۳۶	کشتن بی‌گنهان عادت دلداری من است ۱۸۸
حسب حالی نوشتی و شد ایامی چند ۱۲۳	بدگمان است به یاران شده ایامی چند ۳۲۶

- بحر خفیف مسدس مخبون محذوف (فاعلاتن مفاعیل فعلن) در این وزن و وزن‌های دیگر که به دنبال هم می‌آیند، «زخمی» فقط یک غزل به استقبال از حافظ سروده‌است.

ح: درد عشقی کشیده‌ام که می‌پرس ۱۸۳ زخ: بی تو در خون تپیده‌ام که می‌پرس (۴۰۲)

- بحر مجتث مثنی‌مخبون محذوف (مفاعیل فاعلاتن مفاعیل فعلن)

ح: نفس برآمد و کام از تو بر نمی‌آید (۱۶۰) زخ: چه شد که از دل زارم خبر نمی‌آید (۳۷۴)

- بحر هزج مثنی‌سالم (مفاعیلین مفاعیلین مفاعیلین)

ح: بتی دارم که گرد گل زسنبُل سایه‌بان دارد ۸۱ زخ: ندانم تا چه امشب در دل آن رعنا جوان

- بحر هزج مسدس محذوف یا دوییتی (مفاعیلین مفاعیلین فعولن)

ح: سحر بلبَل حکایت با صبا کرد (۸۹) زخ: نه از یاران جانی کس وفا کرد (۲۸۴)

- بحر رجز مثنی‌مطوی مخبون (مفتعلن مفاعیلن، مفتعلن مفاعیلن)

ح: گلبن عیش می‌دمد ساقی گل‌عذار کو؟ ۲۸۶ زخ: تشنه لب چو من کجا، طاقت انتظار کو؟ ۵۶۷

۱-۲ - غزلیاتی که از نظر وزن و ردیف با غزل حافظ یکسان است ولی قافیۀ آن‌ها با هم فرق دارد.

«زخمی» بعضی از غزلیات خود را به اقتفای وزن و ردیف غزل حافظ، اما با قافیه متفاوت سروده است؛ به عنوان نمونه، در غزل ذیل که حافظ در بحر رمل مثنی محذوف (فاعلاتن فاعلاتن فاعلن) سروده است. زخمی با حفظ وزن و ردیف غزل حافظ، غزلی را با قافیۀ متفاوت سروده است.

ح: یاری اندر کس نمی بینیم یاران را چه شد؟ دوستی کی آخر آمد دوستداران را چه شد؟ ۱۱۴
 زخ: یک نگه بر من ندارد یار جانی را چه شد؟ من گذشتم از وفا، لطف زبانی را چه شد؟ ۳۰۹
 -نمونه‌های دیگر این استقبال از شعر حافظ به قرار ذیل است: بحر رمل مثنی مخبون محذوف (فاعلاتن فاعلاتن فاعلن فعلن).
 ح: دل و دینم شد و دلبر به ملامت برخاست گفت با ما منشین کز تو سلامت برخاست ۱۶
 زخ: می توان بهر تو روزی زسر جان برخاست وز سر کوی تو والله که نتوان برخاست ۱۷۴
 - بحر هزج مثنی اخرب مکفوف محذوف (مفعول مفاعیل مفاعیل فاعلن)
 ح: پیرانه سرم عشق جوانی به سر افتاد وان راز که در دل بنهفتم به در افتاد ۷۵
 زخ: تا چشم من خسته بر آن خال لب افتاد روزم به شب و جان به لب و تن به تب افتاد ۲۶۲
 - بحر مضارع مثنی اخرب مکفوف محذوف (مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن)
 ح: حسنت به اتفاق ملاححت جهان گرفت آری به اتفاق، جهان می توان گرفت ۶۰
 زخ: طالع نگر که چون به دلش رحم جا گرفت خنجر به کف، اجل پی خونریز ما گرفت ۲۴۵
 گاهی نیز در غزل «زخمی» آن جا که استقبال از شعر حافظ به گونه مصطلح اتفاق نیفتاده است؛ «زخمی» صرفاً در وزن همسان با غزل حافظ غزل سروده و سعی در حل بعضی مصراع‌های شعر حافظ در شعر خود نموده است؛ مثلاً در مصراع اول غزل زیر، حافظ می گوید:

سحر ز هاتف غیبم رسید مژده به گوش که عهد شاه شجاع است می دلیر بنوش
 (حافظ، ۱۳۶۷: ۲۸۳)

«زخمی» با استفاده از همان واژگان و با درهم ریختن شکل ظاهری بیت حافظ سروده است.

سحر ز هاتف میخانه ام به گوش آمد که رفت موسم غم وقت نای و نوش آمد
 (زخمی، ۱۳۹۸: ۳۱۶)

در مصراع اول غزل «زخمی» و حافظ واژگان یکسان (سحر، هاتف، گوش، به، ز) به کار رفته و «زخمی» فقط «هاتف غیب» حافظ را به «هاتف میخانه» و فعل «رسید» غزل او را به «آمد» تغییر داده است.

گاهی نیز «زخمی» در بعضی ابیات غزل خود که به نوعی از حافظ استقبال کرده، با حفظ قافیۀ غزل حافظ، ردیف آن را تغییر داده است؛ به عنوان مثال، در غزل ذیل از حافظ ردیف «زدند» در غزل «زخمی» به «زنم» تغییر پیدا کرده است.

دوش دیدم که ملایک در میخانه زدند گل آدم بسرشتند و به پیمانه زدند
 جنگ هفتاد و دو ملت همه را عذر بنه چون ندیدند حقیقت ره افسانه زدند
 شکر ایزد که میان من و او صلح افتاد صوفیان رقص کنان ساغر شکرانه زدند
 (حافظ، ۱۳۶۷: ۱۸۴)

بوسه گر بار دگر بر لب جانانه زنم بوسه ها شکرکنان بر در میخانه زنم
 گر شکستی رسد از دست تو بر توبۀ من نذر کردم که بسی باده شکرانه زنم
 واعظا از ره تحقیق چه دور از کاری من و دل برکنم از بت ره افسانه زنم
 (زخمی، ۱۳۹۸: ۴۸۰)

همان‌گونه که دیده‌می‌شود، «زخمی» این غزل را به استقبال از غزل حافظ سروده‌است. «زخمی» به‌جای «در میخانه زدند» و «ساغر شکرانه زدند» و «ره افسانه زدند» حافظ، به‌ترتیب عبارت «در میخانه زنم» و «بادۀ شکرانه زنم» و «ره افسانه زنم» را به‌کار برده‌است.

۳-۱ ردیف در شعر «حافظ» و «زخمی»

«ردیف»، بیشترین بار عاطفی و احساسی شعر را بردوش دارد. شفیعی کدکنی دربارهٔ ردیف در شعر حافظ می‌نویسد: «رابطه‌ای که میان قافیه و ردیف و دیگر کلمات، از لحاظ تشابه صوتی یا وحدت آوایی وجود دارد، به‌عنوان یک اصل، در سراسر دیوان حافظ قابل بررسی است (شفیعی کدکنی، ۱۳۶۸: ۴۳۷)». «زخمی»، از انواع ردیف در غزل استفاده نموده‌است و تقریباً تمامی غزلیات وی مردّف است. از مجموع ۱۰۳۸ غزل دیوان «زخمی»، تعداد ۹۹۴ غزل دارای ردیف است؛ به‌عبارتی حدود ۹۶ درصد غزلیات «زخمی» مردّف است و در این زمینه، بیشتر متأثر از حافظ است. در بررسی دیوان حافظ مشاهده‌شد که از ۴۹۵ غزل دیوان حافظ (مطابق چاپ قزوینی)، ۳۲۸ غزل دارای ردیف هستند؛ یعنی حدود ۶۷ درصد غزل‌ها (طالبیان و اسلامیت، ۱۳۸۴: ۲۰). در این بخش، به دو نوع کاربرد ردیف در شعر «زخمی» اشاره‌می‌شود؛ الف. غزل‌هایی که قافیه و ردیف آن‌ها با غزل حافظ یکسان ولی وزن آن‌ها فرق دارد. ب. غزلیاتی که فقط ردیف آن‌ها با ردیف غزل حافظ یکسان است.

الف- غزل‌هایی که قافیه و ردیف آن‌ها با غزل حافظ یکسان ولی وزن آن‌ها فرق دارد.

ح: من نه آن رندم که ترک شاهد و ساغر کنم محتسب داند که من این کارها کمتر کنم ۲۳۷
 زخ: کی بود در گمان که به رویت نظر کنم از دل هزارگونه شکایت بدر کنم ۴۸۵
 همان‌گونه که ملاحظه‌می‌شود، غزل «حافظ» در بحر رمل مثنی محذوف و غزل «زخمی» در بحر مضارع اخرب مکفوف محذوف سروده شد است؛ ولی قافیه و ردیف آن‌ها یکسان است.

ح: سال‌ها پیروی مذهب رندان کردم تا به فتوای خرد حرص، به زندان کردم ۲۱۷
 زخ: از غمت سر به بیابان کردم خیر باد سر و سامان کردم ۴۵۰

مثال‌های دیگر:

گلبن عیش می دمد ساقی گل‌گذار کو؟ حافظ (۲۸۶)	درچمن امشب هوا ابر است همدم یار کو؟ زخمی ۵۶۷
کس نیست که افتاده آن زلف دو تا نیست حافظ (۴۸)	هر چند که شیوه‌ات جفا نیست زخمی (۲۲۲)
خوشت زعیش و صحبت باغ و بهار چیست؟ حافظ (۴۵)	دم‌به‌دم چشمک‌زدن‌ها جانب اغیار چیست زخمی ۲۱۴
چو بشنوی سخن اهل دل مگو که خطاست حافظ ۱۷	جز یار من که میل دلش جمله بر جفاست زخمی: ۱۶۹

در بعضی از غزلیات، «زخمی» غزل «حافظ» را سرمشق قرار داده و در همان بحر، ولی متفاوت از نظر ارکان، غزل سروده‌است؛ به‌عنوان نمونه، در غزل زیر از حافظ که در بحر رمل مثنی محزون محذوف سروده شده‌است؛ «زخمی» با حفظ قافیه و ردیف غزل حافظ غزلی، در بحر رمل مسدس سروده‌است که از نظر قافیه و ردیف یکسان است؛ اما از نظر وزن متفاوت است.

ح: ناگهان پرده برانداخته‌ای یعنی چه؟ ۲۹۰ زخ: تو و با غیر، وفا یعنی چه؟ ۵۷۵

ب: غزلیاتی که فقط ردیف آن‌ها با ردیف غزل حافظ یکسان است؛ حافظ در بعضی از غزلیات خود فعل و بعضی از عبارات را ردیف غزل خود قرار داده‌است، «زخمی» نیز به تقلید از ردیف غزل حافظ همان ردیف را برای غزل خود برگزیده‌است؛ در صورتی که وزن و قافیه غزل حافظ و زخمی با یک‌دیگر کاملاً متفاوت است.

ح: بی‌مهر رخت روز مرا نور نماندست ۲۷ زخ: گرت با من سر یاری نماندست ۱۹۵

ح: بی تو ای سرو روان با گل و گلشن چه کنم زخ: در انتظار همه عمر شد به سر چه کنم ۴۸۶۴

ح: دارم از زلف سیاهش گله چندان که می‌رس زخ: بی تو در خون تپیده‌ام که می‌رس ۴۰۲

۲) تأثیرپذیری در محور زبان (عبارات، ترکیبات و واژه‌ها)

دربارهٔ مباحث لغوی و ترکیبات یکسان باید این نکته را در نظر داشت که «درست است که شاعران و نویسندگان و فیلسوفان زبان خاصی برای بیان مفاهیم مورد نظرشان دارند و واژگان ویژ ای را به کار می‌برند، اما در بسیاری از موارد به صورت ناخواسته واژه‌ها و ترکیبات و عبارت‌هایی در سخن آن‌ها به کار می‌رود که نشانگر تأثیرپذیری آن‌ها از شعر و یا نوشتهٔ دیگری است (انوری، ۱۳۷۹: ۶۹). «زخمی» شاعر نیز از این خصیصه مبرا نیست به همین جهت، در شعر او ترکیبات و واژه‌هایی را می‌یابیم که خاص غزل حافظ است و او آن‌ها را در شعر خود به کار برده است. در این بخش، به عبارات، ترکیبات و واژگان خاص غزل حافظ که «زخمی» در غزل خود به کار گرفته است می‌پردازیم.

«زخمی»، عبارات و ترکیبات حافظ را به دو صورت در شعر خود به کار برده است؛ ۱) عبارات و ترکیبات غزل حافظ را عیناً در غزل خود به کار برده است.

۱-۲- عبارات، ترکیبات غزل حافظ که «زخمی» آن‌ها را در غزل خود عیناً به کار برده است:

عبارات و ترکیبات به کاررفته در غزل حافظ	صفحه	عبارات و ترکیبات به کاررفته در غزل زخمی	صفحه
بی مهر رخت روز مرا نور نمانده است	۲۷	بی مهر رخت منزل ما تیره و تار است	۶۳۱
بده کشتی می تا خوش برانیم	۲۹۷	ساقی برسان کشتی می زود به پیشم	۱۷۰
ای دل غمدیده حالت به شود دل بد مکن	۱۷۲	چه بد کردم که دل دادم به تو، دل بد مکن با من	۱۲۴
بیفشان جرعه‌ای بر خاک و حال اهل دل بشنو	۸۲	بیفشان جرعه‌ای بر خاک و یاد آر از غلام خود	۳۵۹
چشم بد دور زخال تو که در عرصه حسن	۲۸۱	چشم بد دو، ترنج ذقنی هست که آه	۵۷۰
من بدنام، رند لاابالی	۳۲۶	لوطی وارسته، رند لاابالی مشربم	۵۷۶
کجاست دیر مغان و شراب ناب کجا	۳	زخمی طواف دیر مغان می توان نمود	۳۳۵

۲-۲-۲- گاهی واژگان و ترکیبات غزل حافظ را اندکی تغییر داده است؛ اما تأثیر شعر حافظ بر غزل وی مشهود است. بسیاری از ترکیباتی که در شعر حافظ به خوبی جای گیر شده است، «زخمی» با تغییر اندکی، آن ترکیبات را در شعر خود گنجانده است؛ به عنوان نمونه، «زخمی»، «ترک قباپوش» حافظ را تبدیل به، «سرو قباپوش» کرده است. «واژه‌ها، ترکیبات، الفاظ، اصطلاحات و عبارات در شعر حافظ روح و جان دارند» (سمیعی، ۱۳۷۰: ۵۷). در شعر «زخمی» بسیار خام و ابتدایی به کار رفته اند. از آن جا که اساس کار «زخمی» بر تقلید بوده است، بسیاری از ترکیبات و عبارات حافظ را با مختصر تغییر در شعر خود گنجانده است. شواهد ذیل گویای این مصداق است:

ح: نگاری، چابکی، شنگی کُله دار ظریفی، مهوشی، ترکی قباپوش ۲۸۲

زخ: رشک ته پیرهنش می‌گشدم بس که زشوق می‌کشد تنگ به بر، سرو قباپوشش را ۱۲۶

صفحه	عبارات یا ترکیبات غزل «زخمی»	صفحه	عبارات یا ترکیبات غزل حافظ
۵۷۶	زخمیا! یار به کام است بزن نقش مراد	۳۲	گل در بر و می در کف و معشوق به کام است
۳۵۳	دردا! که کار من به تب غم حواله بود	۱۴۵	تعبیر رفت و کار به دولت حواله بود
۳۵۳	زخمی! علاج بنده می دیر ساله بود	۱۴۵	تدبیر ما به دست شراب دو ساله بود
۳۵۲	یا رب! آن ماه سفر کرده که مُردم بی او	۷۰	دوش آگهی ز یار سفر کرده داد باد
۱۶۵	ناله تا صبح چو من مرغ خوش الحان همه شب	۷	می‌رسد مژده گل بلبل خوش الحان را
۱۶۹	چون رنگ خرام آن صنم زهره‌جبین ریخت	ص ۴۷	یا رب آن شاه‌وش ماه‌رخ زهره‌جبین
۱۱۵	تهی از رشته الفت در یک دانه ما را	۱۰۷	تو خود ای گوهر یک‌دانه کجایی آخر
۱۵۱	به غلط سیرنشین آن بت هر جایی را	۳۵۲	رخساره به کس ننمود آن شاهد هر جایی
۶۳۰	دف زنان، مست و غزل‌خوان و صراحی به بغل	ص ۲۰	پیرهن چاک و غزل‌خوان و صراحی در دست

۳) تأثیرپذیری در محور خیال و زیبایی‌های ادبی

صنایع ادبی شعر «زخمی»، بیشتر در بخش بدیع است؛ اما در حوزه آرایه‌های بیان، از استعارات و تشبیهات حافظ تأثیر پذیرفته‌است؛ اما صورخیال شعر «زخمی» هرگز به زیبایی غزل حافظ نیست.

تشبیه

تشبیهات «زخمی»، اغلب محسوس و مادی است. «زخمی» بیشتر از تشبیهات حسی-حسی و عقلی-حسی حافظ بهره‌برده، اما از تشبیهات حسی به عقلی کمتر استفاده کرده‌است. «زخمی» بیشتر از تشبیه بلیغ استفاده‌نموده و بسیاری از تشبیهات بلیغ وی از شعر حافظ أخذ شده‌است.

تشبیه «ناصر» و «زاهد» به «حیوان»: حافظ، «صوفی» را به «حیوان خوش‌علف» تشبیه کرده و «زخمی»، «ناصر» را به «خر جاهل» تشبیه دانسته‌است.

ح: صوفی شهر بین که چون لقمه شبیه می-
 زخ: از جا مرو به طعنه ناصر تو هم که من
 حافظ و زخمی زاهد و ناصر را دیو دانسته‌اند:

ح: زاهد ار رندی حافظ نکند فهم چه شد؟
 زخ: بلاها دیده‌ام از دست ناصر
 حافظ و زخمی دل را کعبه دانسته‌اند و با آن تشبیه بلیغ ساخته‌اند: «کعبه دل»

ح: حافظ هر آن که عشق نورزید و وصل
 زخ: کافر سرمستم و در کعبه دل سال‌ها
 احرام طوف کعبه دل بی‌وضو بیست (۲۳)
 باده گلگون زدست ساقی کوثر زدم (۴۵۲)

از زیبایی‌های بلاغی که «زخمی» به‌طور گسترده و چشم‌گیر در شعر خود به‌کار برده‌است، ساخت ترکیب اضافی است که از ترکیب (رشک یا غیرت همراه با اسم) ساخته‌است. این نوع ترکیب در شعر حافظ به‌صورت نادر به‌کار رفته‌است.

ح: شاهی از لطف و پاکی رشک آب
 زخ: با رخ غیرت یوسف چو زلیخا هر دم
 دلبری در حسن و خوبی غیرت ماه
 جان من، پیرهن صبر دریدن چه

استعاره

«زخمی»، از استعارات ساده و آشنا استفاده کرده و اغلب استعاره‌های وی همان استعارات سنتی شعر فارسی است که در غزل حافظ و سعدی نیز به کار رفته است.

آب آتشگون (آتشین): استعاره از شراب

ح: ساقیا یک جرعه‌ای زان آب آتشگون
 زخ: مشو آتش، بیاور باده، زن آتش
 در میان پُختگان عشق او خامم
 بیا، پُرکن به آب آتشین پیمانه
 دختر رز (استعاره از شراب)

ح: برسان بندگی دختر رز، گو به در آی
 زخ: در آرزو دختر رز را به عقد من ساقی!
 که دم و همت ما کرد ز بند آزادت ۱۸
 که رفت موسم غم، وقت نای و نوش
 طنز یا استعاره تهکمه

ح: حافظ از دولت عشق تو سلیمانی شد
 زخ: آنچه باید به اسیران بلا در شب هجر
 یعنی از وصل تو اش نیست به جز باد به دست
 همه از دولت عشق تو میسر دارم (۴۶۱)
 اغراق و غلو درباره دود آه شاعر

ح: بگشای تربتم را بعد از وفات و بنگر
 زخ: ز دود آه تو شد تیره آسمان، ای دل!
 کز آتش درونم دود از کفن برآید (۱۵۸)
 کدام معجز زرتار برق خرمن تست (۲۰۶)
 پارادوکس (متناقض‌نما)

ح: دولت فقر خدایا به من ارزانی دار
 زخ: اگر زخمی به کوی می‌رود ناصح، مشو
 کین کرامت سبب حشمت و تمکین من است ۳۷
 که در کار خود این دیوانه هشیار است می‌دانم

ایهام

ح: حکایت لب شیرین کلام فرهاد است
 زخ: اگر در عشق شیرین کنده‌ای کوهی مشو
 شکنج طره لیلی مقام مجنون است (۳۸)
 که کار جان‌کنی کی از تو ای فرهاد می‌آید ۳۶۹

ایهام تناسب

ح: حافظ از حشمت پرویز دگر قصه مخوان
 زخ: غیر هرگز ندهد جان به لب شیرینت
 که لبش جرعه‌کش خسرو شیرین من است (۳۸)
 کار فرهاد کجا از مگسی می‌آید (۳۷۳)

۴) تأثیرپذیری «زخمی»، در محور مضمون و اندیشه از «حافظ»

«مضامین، انعکاس‌دهنده و نمایشگر عواطف، احساسات، عقاید، فرهنگ و آداب و حتی آرزوهای شخصی شاعر است و هر گوینده‌ای به روش و واژگان خاص خویش آن را بیان می‌کند. توسل به استعاره و کنایه، دست‌زدن به تمثیل و تشبیه که باعث ابتکار و تنوع تعبیر یا مضمون‌آفرینی می‌شود، برای حصول این مقصود است» (دشتی، ۱۳۸۰: ۹۵). «زخمی» بیشتر در حوزه عواطف و تجربیات شخصی غنایی، از حافظ تأثیرپذیرفته و بسیاری از مضمون‌های عاشقانه شعر حافظ را گرفته و در شعر خود به کار برده است. «عشق»، جان‌مایه غزل «حافظ» و «زخمی» است.

عشق، قضای الهی است.

ح: مرا مهر سیه‌چشمان ز سر بیرون نخواهد شد
 زخ: از ما مَطْلَب ناصح! از عشق اِبا کردن
 قضای آسمان است این و دیگرگون
 ممکن نبود ظالم تغییر قضا کردن ۵۰۵

انسان، مرغ ملکوتی است که در قفس دنیا اسیر شده‌است.

ح: چنین قفس نه سزای چو من خوش
زخ: اندرین کهنه‌قفس از رخ گندم‌گونت

پیروی از فتوای پیر مغان

ح: فتوی پیر مغان دارم و قولیست قدیم
زخ: زاهد و کارش که من بر فتوی پیر مغان

«زخمی»، مثل «حافظ» مرید پیر مغان است.

ح: به می سجاده رنگین کن گرت پیر مغان
زخ: هادی ما گم‌رهان در ره‌حق زخمیا!

ترجیح عشق بر نعمات دنیوی و اخروی

ح: زهی همت که حافظ راست از دنیی و
زخ: زدم پا بر سر دنیا و عقبی

زاهد و شیخ از دیگاه حافظ و زخمی منفور هستند.

ح: عیب رندان مکن ای زاهد پاکیزه‌سرشت
زخ: با من چه کنی دعوی وارستگی ای شیخ

عشق، لازمه ایام جوانی است.

ح: حافظ چه شد ار عاشق و رندست و نظرباز
زخ: این که ترک می و شاهد نتوانم واعظ

کوی معشوق بر بهشت برتری دارد.

ح: باغ بهشت و سایه طوبی و قصر و حور
زخ: بر در خود نعلش مرا کن به خاک

۵) تضمین‌های «زخمی» از غزل «حافظ»

از مهم‌ترین تأثیرپذیری‌های اندیشه، تضمین است و در اصطلاح علم بدیع آن است که «شاعر در شعر خود مصراعی یا بیتی از غیر آرد که مشهور و متعارف بود، اما اگر بیت غیرمشهور ضرور افتد، شرط است که اشاره تضمین به نام شاعر بایندکرد» (لودی، ۱۳۷۷: ۱۰۱). توضیح، تأیید و تأکید معنای مدنظر یکی از مهم‌ترین اهدافی است که در تضمین، تعقیب‌می‌شود (خطیبی، ۱۳۸۶: ۲۲۱). «زخمی» نیز بعضی از مصراع‌های شعر حافظ را تضمین کرده و در اثنای ابیات خود به‌کار برده‌است. مثال‌های ذیل نمونه‌ای از این تضمین‌هاست.

الا یا ایها الساقی ادر کاسا و ناولها

ح: الا یا ایها الساقی ادر کاسا و ناولها
زخ: هم آغوش است با من لعبت غارتگر دل‌ها

کجا دانند حال ما سبکباران ساحل‌ها

ح: شب تاریک و بیم موج و گردابی چنین
زخ: چو حافظ غرق دریای محبت گشته‌ام

روم به گلشن رضوان که مرغ آن چمنم (۲۴۵)
بلبل گلشن خلدنم که گرفتار شدم (۴۵۳)

که حرام است می آن‌جا که نه یارست
باده بر روی جوانان پری‌پیکر زدم (۴۵۳)

که سالک بی‌خبر نبود ز راه و رسم منزل‌ها (۱)
پیر مغان است و ما پیرو ارشاد او (۵۴۶)

نیاید هیچ در چشمش به‌جز خاک سر کوی (۲۶)
نهادم تا به راه عشق پا را (۱۰۹)

که گناه دگران بر تو نخواهند نوشت (۵۶)
بگذر زمن ای ساده! تو و خیر و شر تو (۵۵۲)

بس طور عجب لازم ایام شبابست (۲۲)
چه کنم، جوش شبابست، تو هم می‌دانی (۶۲۰)

با خاک کوی دوست برابر نمی‌کنم (۲۴۲)
غیرت فردوس برین کوی تست (۲۰۶)

که عشق آسان نمود اول ولی افتاد مشکل‌ها (۱)
الا یا ایها الساقی ادر کاسا و ناولها (۱۵۴)

کجا دانند حال ما سبکباران ساحل‌ها (۱)
کجا دانند حال ما سبکباران ساحل‌ها (۱۵۵)

منزل آن مه عاشق کش عیار کجاست

ح: ای نسیم سحر آرامگه یار کجاست منزل آن مه عاشق کش عیار کجاست (۱۵)

زخ: زخمی از هجر به جان است خدارا حافظ منزل آن مه عاشق کش عیار کجاست (۱۷۳)

نتیجه گیری

غزل «حافظ»، بر بسیاری از شاعران هندی و به ویژه «زخمی»، تأثیر فراوان گذاشته است. غزل «زخمی»، در محورهای ساخت زبانی (عبارات، ترکیبات، واژگان خاص و برجسته)، اندیشه و مضامین، زیبایی های ادبی و موسیقی، از غزل حافظ بسیار بهره برده است. همچنین پیوستگی و همسانی بسیاری در مضامین غزل آنان به ویژه در موضوع عشق، به چشم می آید و در این زمینه، «زخمی» به استقبال پاره ای از غزل های حافظ رفته و به تضمین شعر حافظ نیز پرداخته است. مهم ترین تأثیرگذاری غزل حافظ بر غزل «زخمی» در حوزه موسیقی است. بعضی از غزلیات زخمی از نظر وزن، قافیه و ردیف تقلیدی از غزل حافظ است و در بعضی از غزلیات نیز «زخمی» با حفظ وزن، ردیف و قافیه متفاوت، غزلی بر شیوه حافظ سروده است. همسانی ردیف غزل «زخمی» با غزل «حافظ»، یکی دیگر از ویژگی های دیگر شعر «زخمی» است. کاربرد فعل های ساده به عنوان ردیف در غزل «زخمی»، بیانگر تأثیرپذیری «زخمی» در زمینه ردیف از شعر حافظ است.

منابع

- انوری، حسن. (۱۳۷۹). یک قصه بیش نیست، چاپ اول، تهران: عابد.
- بیگی شیرازی، سیداحمد. (۱۳۶۴). حدیقه الشعرا، به تصحیح دکتر عبدالحسین نوایی، جلد اول، چاپ اول، تهران: زرین.
- جاوید، عاصم؛ چهارقانی، رضا؛ شاهد، محمدآقبال. (۱۴۰۲). بررسی شیوه های اثرپذیری اقبال لاهوری از شعر حافظ شیرازی، مجله مطالعات شبه قاره، شماره ۱۵، صص ۷۵-۹۲.
- حافظ، شمس الدین محمد. (۱۳۶۷). دیوان حافظ، به تصحیح محمد قزوینی؛ قاسم غنی، چاپ پنجم تهران: زوآر.
- حسن خان، سیدعلی. (۱۲۹۵ق). تذکره صبح گلشن، بهوپال: مطبعة شاه جهانی.
- خطیبی، حسین. (۱۳۸۶). فن نثر در ادب فارسی، تهران: زوآر.
- دشتی، علی. (۱۳۸۰). قلمرو سعدی، چاپ چهارم، تهران: امیرکبیر.
- زخمی، رتن سینگ. (۱۳۹۸). دیوان زخمی، به تصحیح بابر نسیم آسی، تهران: اساتید دانشگاه.
- سمیعی، احمد. (۱۳۷۰). کلام و پیام حافظ، زیر نظر نصرا... پورجوادی، چاپ دوم، تهران: نشر دانشگاهی.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۶۸). موسیقی شعر، چاپ دوم، تهران: آگاه.
- صفا، ذبیح الله. (۱۳۸۶). تاریخ ادبیات ایران، جلد دوم، چاپ هجدهم، تهران: فردوس.
- طالبیان، یحیی؛ اسلامیت، مهدیه. (۱۳۸۴). «ارزش چندجانبه ردیف در شعر حافظ» مجله پژوهش های ادبی، سال دوم، شماره ۸، صص ۲۸-۷.
- غالب دهلوی، اسدالله بن عبدالله. (۱۳۷۶). دیوان غالب، محسن کیانی، چاپ اول، تهران: روزنه.
- لودی، شیرعلی خان. (۱۳۷۷). مرآت الخیال، تصحیح حمید حسنی، تهران: روزنه.
- مختاری، محمد. (۱۳۹۳). هفتاد سال عاشقانه شعر فارسی، چاپ دوم، تهران: بوتیمار.
- مشهدی، محمدامیر؛ واثق عباسی، عبدالله؛ مشهدی، محمدرضا. (۱۳۸۹). حافظ و غالب، نشریه مطالعات شبه قاره، شماره ۵، صص ۱۰۱-۱۲۴.

- منزوی، احمد. (۱۳۷۶). فهرست نسخ خطی فارسی، جلد اول، چاپ اول: تهران: انجمن آثار فرهنگی.
- مؤذنی، علی‌محمد. (۱۳۸۱). عوامل نفوذ و گسترش زبان فارسی در شبه‌قاره، مجله قند پارسی، ش ۱۷، صص ۱۴۲-۱۳۶.
- نقوی، سیدعلی‌رضا. (۱۳۴۳). تذکره‌نویسی فارسی در هند و پاکستان، تهران: علمی.
- یکتایی، مجید. (۱۳۵۳). نفوذ فرهنگ ایران و اسلام در سرزمین هند و پاکستان، تهران: اقبال.